

מבוא היסטורי

התפתחות המעורבות האיראנית במרחב הערבי¹⁸

בשיחה עם דיפלומט זר בטהראן דיווח שגריר איראן בבגדאד מהדי פיראסטה על פעילותו בקרב השיעים בעיראק. זו כללה לדבריו ביקור שבועי בערים השיעיות הקדושות נג'ף וכרבלא, העברת סכומי כסף קטנים לאנשי הדת השיעים ועידודם לבקר בשגרירות האיראנית בבגדאד. השגריר עדכן את עמיתו כי בטרם הסכים לקבל על עצמו את תפקיד השגריר הוא הציב מספר תנאים, בהם קבלת תקציב שיאפשר פעולות מיוחדות, הכוללות מתן שוחד לראשי השיעים בנג'ף וארגון השיעים והאיראנים המתגוררים בעיראק לכדי כוח משמעותי.¹⁹ דיווח השגריר האיראני היה עשוי לשמש עדות לעוצמת המעורבות האיראנית בעיראק, על רקע מאמציה של הרפובליקה האסלאמית לייצא את המהפכה האסלאמית ולבסס את השפעתה באזור. אלא שמועד הדיווח הוא מחצית שנות ה-60 של המאה הקודמת, והדיפלומט שעימו נפגש השגריר האיראני היה מאיר עזרי, ששימש אז ציר ישראל בטהראן.

מאז המהפכה האסלאמית ב-1979 שבה ועולה לדיון מערכת היחסים המורכבת בין איראן לבין העולם הערבי. השפעתה הגוברת של איראן בזירה המזרח-תיכונית ומערכת היחסים הטעונה בינה לבין המרחב הערבי ממשיכות להוות סוגיה מרכזית בסדר יומו של האזור. שליטים ערבים בקהיר, ברבת עמון ובריאד מפנים אצבע מאשימה כלפי ההנהגה האיראנית וטוענים כי זו חותרת תחת המשטרים הערביים המתונים ומבקשת להרחיב את השפעתה האזורית. בשיח הערבי אף מעלים מדי פעם את החשש מפני יצירתו של "סחר שיעי" הנמתח מהמפרץ הפרסי דרך עיראק, שבראשה עומדת ממשלה שיעית, עבור בסוריה, בעלת בריתה האסטרטגית של איראן, וכלה בלבנון, שם נהנה חזבאללה השיעי מעוצמה פוליטית רבה.

ואולם ניתן לראות את ניצני המעורבות האיראנית במרחב הערבי זמן רב לפני המהפכה. למעשה, ראשיתם של הקשרים בין הערבים לאיראנים נעוצה כבר בימי האימפריה הפרסית הקדומה, שהתקיימה משנת 550 לפנה"ס עד שנת 331 לפנה"ס. קשרים מסחריים ותרבותיים

18 מבוא היסטורי זה מבוסס בחלקו על עבודת הדוקטור שלי, שהוגשה בנובמבר 2011 לסנאט אוניברסיטת תל אביב בנושא: "מדיניות איראן כלפי הנאציזם והרדיקליות הערבית: 1954-1967". העבודה נכתבה בהנחיית פרופ' דוד מנשרי ופרופ' אייל זיסר.

19 ארכיון המדינה (א"מ), חצ/7154/13 (הנציגות בטהרן - יחסי פרס-ישראל), משרד החוץ לטהרן, 20 במאי 1964; חצ/7154/15 (הנציגות בטהרן - תעודות בודדות), עזרי למשרד החוץ, 10 במאי 1965.

מוגבלים התקיימו בין שתי הציוויליזציות העתיקות: האיראנית בפרס והערבית בעמק הפרת והחידקל ובחצי-האי ערב.²⁰ הכיבוש הערבי והתפתחות דת האסלאם במאה השביעית הובילו לשינוי ניכר במערך הפוליטי במזרח התיכון ולהתחזקות קשרי הגומלין בין האיראנים לערבים. עם זאת, אימוץ האסלאם על ידי האיראנים לא הפיג את המתיחות שהתקיימה ביניהם לבין הערבים, ואף הביא להתגברות התחרות התרבותית בנוגע למידת תרומתם של האיראנים ושל הערבים להתפתחות התרבות האסלאמית.²¹

עם זאת, היחסים בין האיראנים לערבים לא היו מבוססים גם במאות הראשונות של האסלאם רק על עוינות ועימותים. ראשית, אינטרסים כלכליים חזקים קישרו בין השליטים הערבים לבין בעלי קרקעות איראנים. איראנים גם מילאו תפקידים בכירים במנהל של האימפריות הערביות והאסלאמיות. שנית, הערבים שפלו לאיראן התיישבו בקרב האוכלוסייה המקומית והחלו לאמץ בתוך שנים ספורות את מנהגיהם ואף את שפתם. שלישית, תרומתם של האיראנים לתרבות האסלאמית בתחומי הפילוסופיה, האומנות והספרות קירבה אותם לשפה הערבית. אף על פי שהאיראנים שימרו את שפתם, הם גילו עניין רב בהתפתחות הדקדוק הערבי והשפה הערבית, שהפכה לשפת המשכילים באיראן.²²

התבדלותה של איראן ביחס לערבים גברה לאחר הכרזת השיעה כדת המדינה באיראן על ידי השושלת הצפית בשנת 1501. אימוץ השיעה סייע להתגבשותה של זהות איראנית נפרדת והעמיק את הפער בין האיראנים לערבים. עם הופעת הלאומיות האיראנית המודרנית בסוף המאה ה-19 החלו משכילים איראנים חילונים להגדיר את האיראנים כלאום. בדומה ללאומיות הערבית עוצבה הלאומיות האיראנית בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 במידה רבה בהשפעת המערב. נחשלותה של איראן בהשוואה למערב הובילה מספר אינטלקטואלים להטיל חלק מהאשמה בכך על האסלאם ולבקש ליצור הגדרה חדשה ואותנטית יותר של האיראניות, המבוססת על עברה הקדם-אסלאמי של איראן. אינטלקטואלים אלה נקטו

Abdul Aziz Ad-Duri, "Arab-Iranian Relations: Historical Background", in: Khair el-Din Haseeb (ed.), *Arab-Iranian Relations* (Beirut: Center for Arab Unity Studies, 1998), p. 4; Ahmad Luwasani, "Arab-Iranian Ties: Historical Precedents, Present and Future Confluences", in: Khair el-Din Haseeb (ed.), *Arab-Iranian Relations*, pp. 18-38.

Shirin T. Hunter, "Iran and the Arab World", in: Miron Rezun (ed.), *Iran at the Crossroads: Global Relations in a Turbulent Decade* (New York: Routledge, 1990), p. 98.

Hamid Enayat, "Iran and the Arabs", in: Sylvia G. Haim (ed.), *Arab Nationalism and a Wider World* (New York: American Ass. for Peace in the Middle East, 1971), pp. 15-16.

גישה אנטי־אסלאמית ואנטי־ערבית כחלק מחיקוי המערב, והטילו את האחריות לשקיעתה של איראן על הפלישות הערביות־מוסלמיות של המאה השביעית.²³

הדגשת העבר הקדם־אסלאמי של איראן כמקור לגאווה לאומית־תרבותית הפכה בתקופה הפהלונית, שקדמה למהפכה האסלאמית (1925–1979), למרכיב מרכזי בנרטיב הלאומי ובסיס לזהותה הלאומית של איראן. ספרי הלימוד של תקופת רזא שאה (1925–1941) נשאו את המסר בנוגע לעליונות האיראנים ביחס לפולשים הנחותים ששאפו לכבוש את רוחה של איראן, כלומר: הערבים, המונגולים והטורקים.²⁴ השפה הפרסית הפכה באידיאולוגיה של המשטר הפהלוני לבסיס לרגש פטריוטי ולגאווה תרבותית, וכן אמצעי לאיחוד לאומי. בשנת 1935 הוקמה האקדמיה התרבותית (פרהנגסתאן), שנועדה לקדם את השפה והספרות הפרסית ולטהר אותה מהשפעות זרות, בעיקר של מילים ממוצא ערבי.²⁵ בתקופת מוחמד רזא שאה (1941–1979) נמשכו מאמצי השלטון לפתח מודעות לאומית ולהבטיח אחדות לאומית, שתוביל לעצמאות פוליטית וכלכלית. השאה הדגיש את הממד האתני־לשוני של הזהות האיראנית וטיפח לאומיות חילונית מובהקת – דבר שבא לידי ביטוי בפיאור עברה הקדם־אסלאמי של איראן. המערכה שניהל השלטון הפהלוני נגד אנשי הדת ומאמציו לפאר את המסורת הקדם־אסלאמית תרמו להחייאת התחושות האנטי־ערביות, הקשורות להשפלה שגרמו הערבים לאימפריה הסאסאנית במאה השביעית.²⁶ גישות אידיאולוגיות־לאומיות לצד משקעי העבר בין האיראנים לערבים והאינטרסים הלאומיים של המדינה הפהלונית שימשו בערבוביה בעיצוב גישתה של איראן כלפי שכנותיה הערביות.

מעורבותה של איראן בעולם הערבי, למעט במפרץ הפרסי, נותרה עד שנות ה־50 מוגבלת מאוד. בתקופתו של רזא שאה מיקדה איראן את מדיניות החוץ שלה בעיקר בקשריה עם בריטניה ועם ברית המועצות. השלטון הפהלוני נקט בתקופה זו מדיניות של שכנות טובה כלפי שכנותיה המוסלמיות של איראן, כדי לאפשר לה לחזק את מעמדה ביחס לשתי המעצמות הגדולות ולהפנות את עיקר מאמציה לטובת ביצור עצמאותה משתיקה.²⁷

Afshin Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power & the State, 1870-1940* (Washington: University of Washington Press, 2008), p. 72. 23

Mostafa Vaziri, *Iran as Imagined Nation* (New York: Georgias Press, 1993), pp. 21-26. 24

Joya Blondel Saad, *The Image of Arabs in Modern Persian Literature* (Lanham: University Press of America, 1996), p. 12. 25

Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, p. 193. 26

Rouhollah, K. Ramazani, *The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1966), p. 258. 27

מדיניות זו הובילה לשיפור הקשרים בין איראן לבין שכנתה הערבית המרכזית עיראק, ולחתימה על הסכם גבולות ביניהן ביולי 1937.²⁸ בעקבות הגלייתו של רזא שאה בשנת 1941 נוצרה באיראן מציאות חדשה של חולשת השלטון המרכזי. התפתחות יחסי החוץ של איראן מאז מלחמת העולם השנייה שיקפה את השינוי ביחסי הכוחות במזרח התיכון ובמערכת הפוליטית הבינלאומית, וכן את ההתפתחויות החשובות במערכת הפוליטית האיראנית. יחסי הגומלין בין ההתפתחויות הפוליטיות החיצוניות והפנימיות הובילו לתמורות ביחסי החוץ של איראן, שנעו בין מאבק להישרדותה כמדינה עצמאית להופעתה כגורם כוח אזורי בעל אינטרסים, שאיפות והשפעה רבה על המערכת הפוליטית האזורית. מייד לאחר המלחמה היה היעד המרכזי של מדיניות החוץ האיראנית סילוק השפעות הכיבוש הסובייטי והבריטי. בזירה הפוליטית הפנימית לא היה לשאה מעמד חזק, ויכולתו לבסס ממשלה יציבה הייתה מוגבלת מאוד.²⁹

התפתחות המעורבות האיראנית במערכת הבין-ערבית לנוכח עליית הנאציזם

התייצבות משטרו של השאה ממחצית שנות ה-50 בעקבות חזרתו לשלטון באוגוסט 1953, לאחר הפלת ראש הממשלה מוחמד מוצדק בהפיכה צבאית, אפשרה למוחמד רזא פהלוי להמשיך לחזק גם את מעמדה האזורי של ארצו. הפיכת אוגוסט 1953, יישוב מחלוקת הנפט עם בריטניה והתייצבות המצב הפנימי לא פתרו אומנם את בעיותיה הפנימיות של איראן, אך אפשרו לה להרחיב את השפעתה במערכת האזורית ואף להגביר את מעורבותה בזירה הבינלאומית. לקראת מחצית שנות ה-50 החלה איראן להופיע כגורם כוח אזורי חשוב. עלייתן של איראן ומצרים כמעצמות אזוריות בעלות שאיפות להגמוניה הביאה אותן עד מהרה למסלול התנגשות. במקביל למעורבותה הגוברת של מצרים בהנהגת גמאל עבד אל-נאצר בעולם הערבי הפגינה איראן שאיפה גוברת להפוך למעצמה אזורית בסיוע מערבי. לעומת מצרים המהפכנית והסוציאליסטית, המטיפה לקידום לאומיות ערבית, אימצה איראן המלוכנית אידיאולוגיה המבוססת על לאומיות איראנית ופרו-מערביות. איראן נקשרה בבריתות הגנה מערביות באזור, תמכה במעורבות אמריקאית במזרח התיכון ואף החלה לקיים קשרים עם ישראל. הכיוונים המנוגדים שבהם נעו שתי המדינות ושורה של התפתחויות אזוריות, שחלקן תוצאה ישירה של מדיניותו של עבד אל-נאצר וחלקן קשורות

Ramazani, "The Foreign Policy", p. 264-265. 28

Chahram Chubin & Sepehr Zabih, *The Foreign Relations of Iran* (Berkeley: University of California Press, 1974), p. 136. 29

בתהליכים שהתרחשו במזרח התיכון, כמו המאבק על ההגמוניה בעולם הערבי, ההתפתחויות במפרץ הפרסי, השפעות המאבק הבין־גושי והסכסוך הישראלי־ערבי, הובילו לניכור גובר ולהתפתחות מאבק בין מצרים לאיראן.

עלייתה של לאומיות ערבית רדיקלית בהנהגתו של עבד אל־נאצר, התחזקות מעמדו בעולם הערבי ומאבקו הגובר נגד משטרים שמרניים פרו־מערביים הציבו אתגר למעמדה האזורי של איראן וחייבו אותה להגביר את מעורבותה במרחב הערבי. מעורבות זו גררה אותה ל"מלחמה הקרה", שהתפתחה בשנות ה־50 בעולם הערבי בצל הרדיקליות הערבית בהנהגת עבד אל־נאצר וחייבה אותה לנקוט עמדה ברורה כלפי הסוגיות שהעסיקו את הפוליטיקה הערבית בתקופה זו. בעוד שעבד אל־נאצר חשש מפני אימפריאליזם מערבי ובריתות הגנה בחסות מערבית, חששו המרכזי של השאה היה מפני אימפריאליזם סובייטי וחתרנות קומוניסטית.³⁰ הצטרפותה של איראן ל'ברית בגדאד' באוקטובר 1955 יצרה את הזיקה המשמעותית הראשונה בינה לבין המערכת הבין־ערבית. ברית בגדאד הייתה הסכם אינטרסים צבאי ומדיני (ובהמשך כלכלי) בין טורקיה, עיראק, פקיסטן, בריטניה ואיראן, שעיקרו היה חיזוק שרשרת הגנה אזורית מפני חדירה סובייטית למזרח התיכון. המגעים להקמת הברית שיקפו את החתירה להגמוניה בעולם הערבי – בעיקר בין מצרים לעיראק – והצטרפות איראן חשפה אותה למאבקים הפנימיים בעולם הערבי, שהתנהלו סביב הברית במחצית שנות ה־50 לנוכח התנגדותה של מצרים לברית, משום שראתה בה אמצעי לקידום אינטרסים מערביים ולבידודה של מצרים.

אם הצטרפותה של איראן לברית בגדאד העלתה את איראן ומצרים על מסלול התנגשות לנוכח עמדתה התקיפה של מצרים נגד הברית, הרי משבר סואץ בשנת 1956 הביא להתנגשות של ממש בין מדיניות מצרים לבין אינטרסים איראניים חיוניים. המשבר ביטא שיא חדש בהופעתו של עבד אל־נאצר כסמל ללאומיות ולאחדות ערבית והגביר את החשש האיראני מפני התחזקות מעמדה של מצרים במערכת האזורית. לאחר מלחמת סואץ (מבצע קדש) הועמדה יכולתה של ברית בגדאד לשמש ארגון הגנה יעיל נגד ברית המועצות בסימן שאלה. בריטניה הושעתה מהארגון בעקבות המלחמה והחברות המוסלמיות בברית הבינו כי ללא השתתפות פעילה של מעצמה מערבית אין ערך רב לקיומה, ולכן פנו לארצות הברית בבקשה רשמית להצטרף לברית. למרות שמחלקת המדינה לא הייתה מוכנה לנקוט צעד זה, היה ברור לארצות הברית כי יהיה עליה למלא את החלל שנוצר במזרח התיכון עקב נסיגת בריטניה. הערכה זו עמדה מאחורי פרסומה של דוקטרינת אייזנהאואר ב־5 בינואר

Chubin & Zabih, *The Foreign Relations*, p. 141. 30

1957, שבמסגרתה התחייבה ארצות הברית להגן על מדינות המזרח התיכון נגד חדירות סובייטיות והצהירה שתשתף פעולה ותסייע למדינות במזרח התיכון, כולל באמצעות פריסת כוחות מזוינים אמריקאיים, כדי להבטיח ולהגן על שלמותן הטריטוריאלית ועל עצמאותן הפוליטית.³¹ הדוקטרינה פילגה את העולם הערבי לשני מחנות. האחד כלל את המדינות ה"שמרניות", שתמכו במדיניות האמריקאית החדשה: עיראק, ערב הסעודית, לבנון, סודאן, לוב, מרוקו, תוניסיה, ובמידה מסוימת ירדן. השני כלל את מצרים וסוריה שהתנגדו לדוקטרינה, שאותה ראו כהמשך ישיר לברית בגדאד וכאימפריאליזם במסווה חדש.³² הקמת הקהיליה הערבית המאוחדת (קע"ם) בין מצרים לסוריה בפברואר 1958 החריפה עוד יותר את הלחצים על הנהגות המדינות השמרניות בעולם הערבי והציבה אתגרים גוברים ליציבותם.

הפילוג הגובר בעולם הערבי הציב גם הזדמנות עבור איראן לקידום מעמדה והשפעתה במזרח התיכון. חששה של איראן גבר לא רק לנוכח התחזקות הנאציזם באזור כי אם גם על רקע התחזקות הרדיקליות הערבית במדינות נוספות באזור. בניסיון לבלום את השפעתם הגוברת של הנאציזם והרדיקליות הערבית באזור חתרה איראן להרחיב את קשריה עם הנהגת המדינות השמרניות בעולם הערבי, ובראשן לבנון, ירדן וערב הסעודית, ולהרחיקן ככל האפשר ממצרים. איראן ראתה במשברים הפוליטיים בירדן ובלבנון בשנים 1957-1958 ביטוי לחתרנות נאצריסטית והזדמנות להעמקת ההבנה ושיתוף הפעולה בינה לבין מדינות ערב השמרניות.

מהפכת יולי 1958 בעיראק, שהאיצה את חדירת הרדיקליות הערבית, והמשך ההידרדרות ביחסים בין איראן למצרים בשנות ה-60 הובילו להעמקת המעורבות האיראנית במערכת הבין-ערבית, במאמץ לבלום ככל האפשר את מגמת התחזקותה של ההשפעה הנאצריסטית בעולם הערבי, ובפרט בסמוך לגבולות איראן. במעורבותה הגוברת בעולם הערבי פעלה איראן תחת אילוצים כבדים. על אף מאבקי הכוחות הפנימיים במחנה הערבי הרדיקלי היו שני הכוחות הרדיקליים המרכזיים, הנאצריסטים והבעת'יסטים, מאוחדים בעיונותם המשותפת כלפי איראן. מכנה משותף זה הגביל את יכולתה של איראן לנצל את היריבות ביניהם לקידום האינטרסים שלה. גם יכולתה לשתף פעולה עם המשטרים השמרניים

Gholam Reza Afkhami, *The Life and Times of the Shah* (Berkeley: University of California Press, 2009), p. 291. 31

32 אלי פודה, **החתירה להגמוניה בעולם הערבי: המאבק סביב ברית בגדאד** (תל אביב: משרד הביטחון – הוצאה לאור, 1996), עמ' 219-220.

במזרח התיכון הערבי נותרה מוגבלת לנוכח הכרתם במעמדו של עבד אל-נאצר ובמידת השפעתו על דעת הקהל הערבית, שחייבו את אותם משטרים להתחשב בכך בעת עיצוב מדיניות החוץ שלהם.

בשנים שלאחר המהפכה בעיראק גברה ההערכה באיראן כי קלושים הסיכויים להשתלטות גורמים עוינים, בראייתה, נאצריסטיים או קומוניסטיים, על המשטר בבגדאד. עם זאת, החשש האיראני מפני התחזקות ההשפעה הנאצריסטית בעיראק התחדש ביתר שאת לאחר שראש ממשלתה עבד אל-כרים קאסם הופל בפברואר 1963 על ידי קבוצה של אנשי מפלגת הבעת' וקציני צבא. חששה המרכזי של איראן נבע מהאפשרות שקהיר תנצל את חוסר היציבות הפנימית בעיראק להרחבת השפעתה במדינה זו. בראשית 1964 הזהיר השאה כי הוא נחוש לא להסכים לעיראק נאצריסטית, וכי אם יקרה הדבר הוא ישקול להגיש סיוע גלוי למורדים הכורדים בעיראק.³³ לנוכח חשש זה הגבירה איראן את מאמציה להרחיב את השפעתה בעיראק ולבלום את השפעתו הגוברת של עבד אל-נאצר. בינואר 1965 הודה השאה בפני הבריטים, לראשונה, כי הוא העניק סיוע לכורדים בצפון עיראק בניסיון להעסיק את הכוחות הצבאיים העיראקיים ולמנוע את הפנייתם נגד איראן. הוא הזהיר כי אין לו כל כוונה לנטוש קלף זה, כל עוד לא תקום בבגדאד ממשלה שלא תהיה קשורה לעבד אל-נאצר ושהוא יוכל לבטוח בה.³⁴

הופעתו של המשטר הבעת'יסטי בעיראק ב-1968 ועלייתו של של סדאם חוסיין כאיש החזק החדש בעיראק הציבו בפני טהראן אתגר חדש. חוסיין תמך בעניין הפלסטיני, קרא תיגר על המשטרים הערביים השמרניים והציג עצמו כיריבו של השאה באזור. הגידול הניכר בהכנסות עיראק מנפט לאחר משבר הנפט ב-1973 ומעורבותה הגוברת בפוליטיקה הערבית חיזקו את מעמדה של בגדאד על חשבון קהיר. לעימות בין איראן לעיראק מסוף שנות ה-60 תרמה גם העוינות מצד חוסיין כלפי השיעים בעיראק, ובייחוד השיעים ממוצא איראני, שהתגוררו בערים הקדושות בדרום המדינה. בין השנים 1968 ל-1974 גירשה ממשלת עיראק בחזרה לאיראן יותר מ-60 אלף שיעים ממוצא איראני.³⁵

33 הארכיון הממלכתי הבריטי (Public Record Office), FO 248/1600 – Audiences with the Shah, 1964 JAN 01, רייט למוריס, 10 בינואר 1964.

34 הארכיון הממלכתי הבריטי (Public Record Office), FO 248/1642 – Iran-Iraq Relations, 1966, JAN 01 – 1966 DEC 31, טהראן למשרד החוץ, 10 ינואר 1965.

35 Abbas Amanat, *Iran: A Modern History* (New Haven: Yale University Press, 2017), p. 641.

למרות התגברות האיבה בין המדינות, איראן לא הייתה מעוניינת בעימות צבאי ישיר עם עיראק והעדיפה לנסות לקעקע את המשטר העיראקי מבפנים על ידי הפעלת הכורדים נגדו. לפיכך, בראשית אוגוסט 1972 השיקו איראן, ארצות הברית וישראל מבצע חשאי, שנועד לערער את יציבותה של ממשלת עיראק באמצעות סיוע לכורדים העיראקים במאבקם נגד השלטון המרכזי. התנועה למען אוטונומיה כורדית בהנהגת מוצטפא בארזאני הציבה אתגר נכבד בפני ממשלת עיראק. בארזאני עצמו חשש מהשאה ושנא אותו לא פחות מששנא את שליטי בגדאד, בהיותו מודע למדיניותו הצינית של השאה כלפי הכורדים ולתפקיד של שכירי חרב שהוא הועיד לכורדים. גם השאה שנא את בארזאני וחשד בכוונותיו. לאיבה זו היה רקע היסטורי, שכן בארזאני הוא שניהל מלחמה נגד השאה בעת הקמת רפובליקת מהבאד הכורדית ב־1946. זאת ועוד, איראן הייתה צריכה להלך על החבל הדק של התססת הכורדים העיראקים, אך לא במידה שתאפשר להם להגיע לעצמאות, בשל השלכותיה האפשריות על המיעוט הכורדי באיראן.³⁶ בתחילה הסכים השאה להשקיע בפרויקט סכום של 30 מיליון דולר בשנה, שגדל בשנים הבאות ל־75 מיליון דולר בשנה. נוסף על כך הנחה השאה את שירות המודיעין שלו (סאוואכ) לארגן הפיכה להפלת משטר הבעת'. כאשר התברר ב־1973 שהמתקפה הצבאית שיזמה עיראק עלולה לדכא את ההתקוממות הכורדית, הורה השאה ליחידות של צבא איראן במחוז כורדיסטן האיראני לחדור לעיראק בכיסוי של לוחמי המחתרת הכורדית (פשמרגאה) ולהצטרף למערכה נגד משטר הבעת'. מפקדי הכוחות האיראניים הונחו להימנע בכל מחיר מנפילת חייליהם בידי העיראקים, כדי לא לחשוף את המעורבות הצבאית האיראנית בלחימה.³⁷ תמיכת השאה בכורדים נפסקה ב־1975 בעקבות החתימה על הסכם אלג'יר בין השאה לחוסיין במארס 1975, שהביא לפתרון זמני של סכסוך הגבולות הממושך בין שתי המדינות באזור שט אל־ערב. בתוך שעות מחתימת ההסכם הפסיקה איראן כל סיוע לכורדים. היא סגרה את גבולה עם עיראק ופינתה בקצב מהיר את החיילים האיראנים ואת הנשק הכבד שהיו בשטחה של עיראק, ואף החזירה לתחומה מחסני נשק ומזון שהיו מיועדים לכורדים.³⁸ הפסקת הסיוע האיראני הביאה לקריסת המרד הכורדי ולצאתו של בארזאני לגלות באיראן. ההתפתחויות בעיראק המחישו לאיראן את השפעתם הגוברת של הכוחות הרדיקליים והנאצריסטיים על המערכת הפוליטית במדינות ערב, ואת הסכנה הטמונה בהתחזקותם

36 עפרה בנג'ו, **מרד הכורדים בעיראק** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1989), עמ' 79.

37 Abbas Milani, *The Shah* (New York: St. Martin's Publishing Group, 2011), pp. 359-360.

38 בנג'ו, **מרד הכורדים**, עמ' 163-164.

בסמוך לגבולותיה. חומרת האיום והתלות ההדדית בין חלקיו השונים של העולם הערבי חייבו את איראן להרחיב מאמצים אלה גם למדינות אחרות בסהר הפורה הרחוקות יותר מגבולותיה, ולא להגבילם רק לסביבתה הקרובה. מעורבותה הגוברת של איראן בפוליטיקה הערבית ורצונה לבסס את קשריה עם הכוחות השמרניים המרכזיים בעולם הערבי ניכרו היטב בהתפתחויות שהתרחשו בלבנון החל במחצית השנייה של שנות ה־50. איראן ראתה בלבנון את המדינה הערבית הדמוקרטית היחידה וייחסה לה חשיבות רבה בשל מרכזיותה הרבה מבחינה כלכלית, מסחרית ופיננסית. היא הייתה נחושה להגביר את הזדהותה של האוכלוסייה הלבנונית ובעיקר של הקהילה השיעית עם איראן, כדי להחליש את המגמות הנאצריסטיות במדינה.³⁹ השאה עקב בדאגה אחר המשבר הפוליטי בלבנון בסוף שנות ה־50 וראה בו תוצאה נוספת של מדיניותה החתרנית של מצרים. לאחר מלחמת סואץ ב־1956 נקט משטרו של הנשיא כמיל שמעון מדיניות פרו־מערבית ואנטי־סובייטית מובהקת, תוך התנגדות למגמות ההשתלטות של מצרים הנאצריסטית על העולם הערבי. ב־16 במרס 1957 הודיעה לבנון על הצטרפותה לדוקטרינת אייזנהאואר, ובעקבות זאת החלה לקבל סיוע צבאי וכספי מארצות הברית.⁴⁰ לנוכח מדיניותה הפרו־מערבית של ממשלת שמעון נוצרו תנאים נוחים להידוק היחסים בין לבנון לאיראן, שראתה בהתפתחויות הזדמנות לחיזוק אחיזתה במדינה זו. תרמו לכך הקשרים ארוכי השנים בין שתי המדינות, שראשיתם בעליית השושלת הצפוית במאה ה־16 ובתפקיד שמילאו אנשי דת לבנונים בהפצת האמונה השיעית, שנכפתה כדת המדינה על ידי השאה אסמאעיל בשנת 1501.

הזדהותם של חלקים נכבדים מהשיעים בלבנון עם מצרים הנאצריסטית הביאה לכך שמערכת היחסים בין איראן לבין לבנון התנהלה בתקופה זו בעיקר עם ההנהגה הנוצרית. באוקטובר 1956 קיים הנשיא שמעון ביקור בטהראן, שבמהלכו נחתם הסכם לשיתוף פעולה תרבותי בין שתי המדינות. במסגרת ההסכם התחייבו שתי המדינות להעמיק את הקשרים התרבותיים ביניהן ולהקים קתדרות ללימוד פרסית באוניברסיטאות בלבנון וללימוד ערבית באוניברסיטאות באיראן.⁴¹ היחסים בין המדינות הגיעו לשיאם בביקור רשמי שערך מוחמד

S A.W. Samii, "The Security Relationship Between Lebanon and Pre-Revolutionary Iran", in: H.E. Chehabi (ed.), *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years* (London: I.B.Tauris, 2006), p. 168. 39

ראובן ארליך, **בסבך הלבנון 1958–1918** (תל אביב: מערכות ומשרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2000), עמ' 382. 40

רדיו טהראן, 25 באוקטובר 1956, BBC Summary of World Broadcasts, Part IV: The Arab World, Israel, Greece, Turkey, Persia, 1956–1967 41

רזא פהלוי בלבנון בדצמבר 1957. השאה ייחס לביקורו בלבנון חשיבות רבה וביקש להשיג את תמיכתה בקידום שאיפותיה האזוריות של ארצו.⁴² מספר חודשים לאחר ביקור השאה בלבנון פרצה בה מלחמת האזרחים, שהביאה להעמקת המעורבות האיראנית. איראן לא הסתפקה רק בהבעת תמיכה בממשלת לבנון והעניקה לה סיוע, שכלל גם העברת נשק ותחמושת בכמות קטנה לנשיא שמעון ולמארונים. גם נשק מצרי, שנתפס על ידי ישראל במלחמת 1956, הועבר ללבנון דרך איראן. את המבצע ניהל אחמד עזימה, קצין ימי באגף למודיעין חוץ בסאוואכ. ראש המודיעין הלבנוני פריד שהאב שימש מתווך מטעם שמעון, ונסע לעיתים קרובות לטהראן לצורך תיאומים.⁴³

בסוף שנות ה-50 הנחה השאה את ראש הסאוואכ תימור בח' תיאר להציע תוכנית כוללת להתמודדות עם הנאצרזים. תוכנית זו, שכונתה "התוכנית הירוקה" (טרח'י סבז), נועדה בראיית מתכנניה לבלום את הסכנה הנאצריסטית לחופי הים התיכון, כדי שהיא לא תגיע לגבולות איראן. חתירתם של שלטונות איראן להרחיק איומים פוטנציאליים באמצעות ניהול מערכה הרחק מגבולותיה באה לידי ביטוי גם בשנים שלאחר מכן, וכן לאחר כינון הרפובליקה האסלאמית. התוכנית הירוקה התמקדה בהרחבת ההשפעה האיראנית בלבנון ובהידוק הקשרים עם הקהילה השיעית.⁴⁴ תחנת הסאוואכ בלבנון קיימה קשרים גם עם עיתונים וכתבי עת לבנוניים באמצעות קצין מודיעין שפעל בכיסוי דיפלומטי כנספח עיתונות. הסאוואכ לא העניק לעיתונים אלה סיוע כספי ישיר, אך קנה פרסומות וכן כמה אלפי עותקים לצורך חלוקתם בלבנון, בירדן ובמפרץ הפרסי.⁴⁵

לצד העניין הגובר שגילתה איראן בהתפתחויות באזור הסהר הפורה, העדפתה העליונה במדיניות החוץ הייתה אזור המפרץ הפרסי, שבו היו לה אינטרסים פוליטיים וכלכליים נרחבים. האיראנים ראו במפרץ הפרסי אזור הניצב בפני איום הולך וגובר של לאומיות ערבית רדיקלית, שעלול להתרחב למחוז ח'וזסתאן עתיר הנפט בדרום-מערב המדינה, שבו הייתה הכלכלה האיראנית תלויה במידה רבה. החשש מפני ההשפעה הנאצריסטית במפרץ לא היה, עם זאת, המניע היחיד לפעילותה של איראן, ששאפה להגביר את מעורבותה באזור גם על רקע חתירתה להגמוניה אזורית. שאיפה זו גברה באופן ניכר במהלך שנות ה-60, על רקע ההערכה כי בריטניה צפויה להסיג בתוך שנים ספורות את כוחותיה מאזור המפרץ.

42 שמעון שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000), עמ' 23.

43 Samii, "The Security Relationship", p. 165.

44 שם, עמ' 168.

45 שם, עמ' 173.

הערכה זו התחזקה בעקבות עצמאות כוויט ב־1961, ובייחוד לאחר הודעת לונדון בפברואר 1966 על כוונתה להסיג את כוחותיה מהבסיס הצבאי בעדן עד שנת 1968. נסיגת כוחות בריטניה, שהייתה עשויה להותיר אחריה ואקום פוליטי באזור המפרץ, הציבה בפני איראן איום לצד הזדמנות. מחד גיסא חששה איראן מפני האפשרות שכוחות ערביים רדיקליים בהובלת מצרים יבקשו למלא ואקום זה. מאידך גיסא היא קיוותה לנצל את נסיגת הכוחות הבריטיים על מנת לבסס את אחיזתה במפרץ ולהציב את עצמה כיורשתה של בריטניה בשמירת הציבות והביטחון באזור. במחצית שנות ה־60 דיווחו פקידים איראנים על לחצים גוברים מצד דרגים בכירים בממשל להרחיב את פעילותם במפרץ, שהוגדר על ידי חלקם "אזור השפעה איראני".⁴⁶

את הביטוי הבולט ביותר לאיום הנאצריסטי באזור ראתה איראן במעורבות מצרים במלחמת האזרחים בתימן, שהפכה בשנות ה־60 לזירת עימות מרכזית בין המחנה הערבי הרדיקלי בהובלת מצרים לבין המחנה השמרני בהובלת ערב הסעודית. מעורבות מצרים במלחמת האזרחים בתימן נתפסה על ידי איראן כאיום חמור על האינטרסים שלה במפרץ הפרסי, ואף על שלמותה הטריטוריאלית. נוכחותם של עשרות אלפי חיילים מצרים על אדמת תימן העצימה את החשש האיראני מפני אפשרות שתימן נאצריסטית תוביל לכינון בסיס מצרי, שממנו יוכל עבד אל־נאצר להרחיב את השפעתו בחצי האי ערב ובמפרץ הפרסי. חשש זה חייב, בראייתה, הגשת סיוע למחנה המלוכני בתימן, תוך שיתוף פעולה עם ערב הסעודית וירדן ובתיאום עם מעצמות המערב. בתחילה השאה לא היה מוכן להעניק תמיכה פוליטית או אחרת למלוכנים בתימן, מחשש לפגיעה במעמדה של איראן בעולם המוסלמי,⁴⁷ אך כאשר הפך הסכסוך בין המשטר הרפובליקני לבין המלוכנים למלחמת אזרחים עקובה מדם, החליט השאה בשנת 1964 לשנות את מדיניותו והחל לסייע למלוכנים. הוא נמנע אומנם משליחת כוחות צבאיים למערכה אך סייע להם בנשק, באספקה ובאימונים.⁴⁸ מטוס צבאי איראני העביר פעמיים בשבוע תחמושת וציוד מטהראן לטאא'ף שבמערב

46 הארכיון המרכזי של ארצות הברית (National Archives), הרץ למחלקת המדינה, 27 פברואר 1964, NA/RG 59 POL 1 IRAN, Box 2330.

47 סעיד אל־צבאע', **אל־עלאקה בין אל־קאהרה וטהראן: תנאפס אם תעאון? אל־מחדדאת ואל־אסראר** [הקשר בין קהיר וטהראן: תחרות או שיתוף פעולה? הגורמים המעצבים והסודות] (קהיר, אל־דאר אל־ת'אקפיה ללנשר, 2003), עמ' 148.

48 Saeed Badeeb, *Saudi-Iranian Relations, 1932-1982* (London: Saqi Books, 1993), p. 129.

ערב הסעודית, ומשם הועבר הציווד במשאיות לתימן. כאשר נזקקו המלוכנים לנשק נוסף העבירו להם האיראנים גם נשק שלל סובייטי, שנפל בידי ישראל ותוקן באיראן.⁴⁹ תבוסתו של עבד אל־נאצר במלחמת ששת הימים ב־1967 הביאה לסיום שליטתו בפוליטיקה הבין־ערבית ולדעיכה ניכרת בכוחה של הרדיקליות הערבית, ועלה כוחם של הגורמים השמרנים בעולם הערבי. עם מעברה של מצרים למחנה המתון יותר יושבו רוב חילוקי הדעות בין המחנה הערבי הרדיקלי לשעבר בהנהגת מצרים לבין המדינות השמרניות, וגם איראן נהנתה מהדה־רדיקליזציה בעולם הערבי. נוסף על כך הפנתה איראן את עיקר מאמציה בסוף שנות ה־60 להיערכות לקראת נסיגת הכוחות הבריטיים מהמפרץ הפרסי. עם זאת, שאיפותיה של איראן למעמד הגמוני באזור ובפרט במפרץ הפרסי, לא זו בלבד שלא פחתו אלא אף התגברו בעקבות פינוי הכוחות הבריטיים מהאזור. מסוף שנות ה־60 מילאה איראן תפקיד מרכזי בדוקטרינת ההגנה של הנשיא האמריקאי ריצ'רד ניקסון, שהדגישה את הצורך בחיזוקן הצבאי של שתי בעלות בריתה של ארצות הברית, איראן וערב הסעודית, כדי לאפשר להן להגן על עצמן ולשמר את היציבות במזרח התיכון. הכנסותיו הגדולות של השאה מנפט בשנות ה־70 אפשרו לו להקים כוח צבאי משמעותי שהיה אחד הגדולים בעולם, ולהשתמש בו בין היתר להרחבת נוכחותה הצבאית של איראן במפרץ הפרסי ואף לחופי האוקיינוס ההודי. את שיאה של המעורבות האיראנית בעולם הערבי בתקופה זו ניתן למצוא בהתערבות הצבאית בדיכוי המרד נגד הסולטאן העומאני קאבוס בן סעיד במחוז דופאר בשנים 1972–1975. לעומאן נודעת חשיבות אסטרטגית מיוחדת בשל שליטתה על הכניסה למפרץ הפרסי וכן על מצרי הורמוז. אם במהלך מלחמת האזרחים בתימן בשנות ה־60 הסתפקה איראן בסיוע צבאי למחנה המלוכני, הרי במהלך המרידה בדופאר, שהונהגה על ידי כוחות מרקסיסטיים ולאומניים, שלחה איראן כוחות צבאיים כדי לסייע בדיכוי המרידה, והדבר מזכיר במידה רבה את התערבותה בסוריה כחמישה עשורים לאחר מכן.

באוקטובר 1971 נפגש השאה עם קאבוס, שעלה לשלטון כשנה קודם לכן בהפיכה שביצע נגד אביו, והציע לו סיוע צבאי במערכה נגד המורדים בדופאר.⁵⁰ ביוני 1972 נענה קאבוס

Sohrab Sobhani, *The Pragmatic Entente: Israeli-Iranian Relations, 1948-1988*, A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Georgetown University in partial fulfillment of the Requirements for Doctor of Philosophy in Government (Washington D.C., 1989), p. 87. 49

James F. Goode, "Assisting Our Brothers, Defending Ourselves: The Iranian Intervention in Oman, 1972-75", *Iranian Studies* 47, no. 3 (2014), p. 447. 50

בחיוב להצעת השאה, לאחר שנאש מהסיכוי לקבל סיוע משמעותי מבריתניה. באוגוסט 1972 שלחה איראן את משלוח הסיוע הצבאי הראשון לעומאן. השאה חשש מהתרחבות הרדיקליות הערבית למדינות המפרץ ולגבולה הדרומי של איראן, וכן מפגיעה אפשרית ביצוא נפט איראני דרך מצרי הורמוז. חשש זה גבר לנוכח הכרזת המורדים בדופאר כי שחרור המחוז היה מבחינתם שלב ראשון במערכה לשחרור המפרץ הפרסי כולו מהאימפריאליזם.⁵¹ עד מהרה התברר כי אין די בסיוע צבאי, משום שכוחותיו של הסולטאן היו מעטים מכדי לדכא בהצלחה את המורדים, שזכו לסיוע מדרום תימן, מברית המועצות, מסין ומעיראק. בשלהי 1972 שיגר השאה יחידות קטנות של הכוחות המיוחדים האיראניים לדופאר. בשיאה של המערכה שירתו בעומאן יותר מ-4,000 קצינים וחיילים איראנים. חיל האוויר המלכותי האיראני השתמש במטוסי תובלה להעברת משלוחי נשק, ציוד ומזון ללוחמים ולפינוי הרוגים ופצועים, והצי האיראני שלח כמה כלי שיט לחופי דופאר כדי להפיגז עמדות של המורדים.⁵² עד 1974 הכחיש השאה את מעורבותה הצבאית של ארצו במערכה בדופאר, בדומה להכחשותיה של איראן באשר למעורבותה הצבאית בסוריה לאחר פרוץ מלחמת האזרחים ב-2011. במהלך שהותם בדופאר לא היה כל קשר בין הלוחמים האיראנים לבני משפחותיהם, וכאשר הם שבו לארצם נאסר עליהם לשוחח או לכתוב על אודות חוויותיהם. כמו כן נאסר על עיתונאים איראנים לבקר בחזית. רק בדצמבר 1974, לאחר שהעיתון וושינגטון פוסט פרסם מאמר על הישגיהם הצבאיים של המורדים במערכה נגד הכוחות האיראניים, התיר השאה לכמה עיתונאים איראנים לדווח על מעורבותה הצבאית של איראן בלחימה, שגבתה את חייהם של כמה מאות לוחמים.⁵³ הכוחות האיראניים נותרו בדופאר בהסכמת הסולטאן גם בתום דיכוי המוצלח של המרד בסוף 1975, ונסוגו בהדרגה בשנים שלאחר מכן. רובם המוחלט עזבו עד 1977, והאחרונים שבו לאיראן ערב המהפכה האסלאמית בשלהי 1978.⁵⁴

קווי הדמיון בין מעורבות איראן בדופאר בשנות ה-70 למעורבותה בסוריה לאחר פרוץ מלחמת האזרחים ב-2011 לא נעלמו גם מעיניהם של חוקרים איראנים. אמיר וזיריאן ושהרוז שריעתי טענו במחקרם כי בשני המקרים נועדה נוכחותה הצבאית של איראן לשחרר אותה

Goode, "Assisting Our Brothers", p. 447-448. 51

James F. Goode, "Assisting Our Brothers", pp. 450-451. 52

שם, עמ' 452-453. 53

שם, עמ' 461; להרחבה נוספת על אודות המעורבות הצבאית האיראנית בדופאר, ראו: 54

Steven R. Ward, *Immortal: A Military History of Iran and Its Armed Forces* (Washington D.C.: Georgetown University Press, 2009), pp. 203-205.

מ"מצור גאופוליטי". התערבותה של איראן בעומאן נועדה למנוע סיכון ליכולתה לייצא נפט דרך המפרץ הפרסי ולהסיר את איום ההתפשטות הקומוניזם באזור, ואילו התערבותה בסוריה נועדה לנטרל את איום הרדיקליות הסלפית במערב אסיה ואף להבטיח את שלמותה הטריטוריאלית. המחברים הציגו את שני המקרים כביטוי לאסטרטגיית "ההגנה ההתקפית" של איראן, שנועדה לשמר את האינטרסים הלאומיים שלה ולנטרל איומים מחוץ לגבולותיה לנוכח שינויים גאופוליטיים במזרח התיכון, שהגבירו את תחושת המצור שלה ואיימו לשנות את מאזן הכוחות האזורי לרעתה.⁵⁵

לאומיות איראנית והשסע הפרסי-ערבי במדיניות כלפי העולם הערבי

גם לאחר הכיבוש הערבי והגעת דת האסלאם לאיראן במאה השביעית שימרה איראן את ייחודיותה התרבותית והאתנית, תושביה נותרו איראנים ושפתם נותרה פרסית. מורכבות הזהות האיראנית קשורה למתח בין שני מוקדי הזדהות עיקריים: האחד, המסורת הפרסית הלשונית-אתנית, זו הטרומ-אסלאמית וזו שהתגבשה אחרי הכיבוש הערבי במאה השביעית; והשני, המסורת הדתית האסלאמית-שיעית, שהשתרשה באיראן בעיקר עם הכרזת השיעה כדת המדינה על ידי השושלת הצפוית בשנת 1501. בתרבות שיצרו האיראנים החל במאה העשירית היה בדרך כלל דימוי הערבים שלילי. כבר ב"ספר המלכים" (שאהנאמה), האפוס הלאומי האיראני שנכתב על ידי המשורר הפרסי אבו-אל-קאסם פרדוסי (934-1020), הוצגו הערבים כנחותים ביחס לפרסים ותוארו בזלזול כאוכלי לטאות ושותי חלב גמלים.⁵⁶ ה"עצמי" האיראני בתקופה הפהלוית הוצג בעיקרו כארי הגאה בציוויליזציה, בשפה ובתרבות העליונה של איראן, וכעליון מבחינה תרבותית על פני האחרים.⁵⁷ השאה נתן ביטוי למגמה זו בספרו 'שליחות למען מולדתי', שבו טען כי איש אינו יכול להטיל ספק בכך שהתרבות האיראנית קרובה יותר למערב משהיא קרובה לתרבותה של סין או לזו של שכניה הערבים.

55 אמיר חסין וזיריאן ושהרוז שריעתי, "ראהברדי דפאע אפנדי דר חצ'ורי ברונמרזי איראן דר עמאן וסוריה" [אסטרטגיית ההגנה בנוכחותה של איראן מעבר לגבולותיה בעומאן ובסוריה], **פז'והשנאמה-י איראניי סיאסתי בינאלמלל** כרך 10, גיליון 1, סתיו-חורף 2021, עמ' 389, 406.

56 Saad, *The Image of Arabs*, p. 7.

57 Golnar Mehran, "The Presentation of the 'Self' and the 'Other' in Postrevolutionary Iranian School Textbooks", in: Nikkie R. Keddie & Rudi Matthee, *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics* (Washington D.C.: University of Washington Press, 2002), p. 247.

איראן הייתה ביתם הקדום של הארים, שמהם יצאו רוב האמריקאים והאירופאים, ומבחינה גזעית היא נפרדת לגמרי מהערבים השמים.⁵⁸

אילו עיצבו אך ורק שיקולים אידיאולוגיים-תרבותיים את מדיניותה האזורית של איראן, הייתה טהראן צריכה להעדיף את הקשר עם המדינות הקרובות אליה ביותר מבחינה אתנית ותרבותית, ובהן פקיסטן, אפגניסטן וטורקיה, ואולי אף לאמץ גישה עוינת כלפי הערבים והמוסלמים. אלא ששיקולים אלה מילאו תפקיד משני בגיבוש עמדותיה. איראן, ששאפה להגביר את מעורבותה במזרח התיכון הערבי ולחזק את השפעתה במערכת הבין-ערבית, לא יכלה לבטא במופגן את עוינותה הבסיסית כלפי הערבים. היא העדיפה לפיכך להימנע עד כמה שניתן מהבלטת הפער התרבותי בין האיראנים לערבים ולהדגיש במקומו את המכנה המשותף הדתי ביניהם. בגישה של איראן כלפי שכנותיה הערביות שימשו אפוא בערבויה שיקולים אידיאולוגיים, משקעי העבר והאינטרסים הלאומיים שלה. גישה מורכבת זו עתידה הייתה לבוא לידי ביטוי גם לאחר המהפכה האסלאמית.

תפיסת הלאומיות האיראנית ניכרה היטב בעיצוב מדיניות החוץ של איראן כלפי העולם הערבי. לעיתים התבטאה תפיסה זו אף בגילויי עוינות והתנשאות איראנית כלפי הערבים. תחושת עליונות זו ניכרה מפעם לפעם בעיתונות ובהצהרותיהם של בכירים איראנים, שביטאו במספר הזדמנויות – בדרך כלל בפגישות פרטיות – את עוינותם וחשדנותם כלפי הערבים. כאשר נהנתה העיתונות האיראנית מרישיון להדפיס קריקטורות באופן חופשי בראשית שנות ה-50, הוצגו הערבים לעיתים כנחשים.⁵⁹ השאה עצמו הודה בפגישות פרטיות באיבתו הבסיסית לערבים. כך למשל התייחס השאה לערבים במהלך פגישה עם מזכיר המדינה האמריקאי באפריל 1962 באומרו: "אולי זו רק דעה קדומה, אך אני פשוט לא אוהב אותם".⁶⁰ גם בפגישה עם ראש המוסד מאיר עמית במאי 1963 ביטא השאה את עוינותו כלפי הערבים. במהלך דיון שעסק בהתפתחויות בעולם הערבי ציין השאה כי "הצרה היא שעם הערבים האלה, אתה לא יודע אף פעם איפה אתה עומד".⁶¹ בזיכרונותיו תיאר מאיר עזרי כיצד אמר גנרל איראני ליצחק בר-משה, מומחה יועץ מרשות השידור,

Mohammad Reza Pahlavi, *Mission for my Country* (London: Hutchinson, 1961), p. 18. 58
A.L.P. Burdett & A. Seay (eds.), *Iran in the Persian Gulf, 1820-1966*, Vol. 5 (1951-1959), 59
(Cambridge: Archive Editions, 2000), p. 97.
David S. Patterson (ed.), *Foreign Relations of the United States, 1961-1963*, Vol. XVII: 60
Near East (Washington D.C.: United States Department of State, 1996), p. 613.
יעקב נמרודי, **מסע חיי** (תל אביב: הוצאת מעריב, 2003), עמ' 216. 61

שנשלח לאיראן בשלהי ספטמבר 1960: "מה חטאנו, שהאלוהים שלח את הקוראן בידי ערבי ובשפה הערבית ולא בפרסית?"⁶²

עם זאת איראן הקפידה בדרך כלל לא לבטא במדיניותה גישה אנטי-ערבית מופגנת. ככל שהחריף העימות בינה לבין הנאציזם והרדיקליות הערבית, גבר גם הצורך שחשה טהראן להרחיב את השפעתה בעולם הערבי ולחזק את קשריה עם המדינות הערביות השמרניות. איראן אף ביקשה ליצור הבחנה ברורה בין גישתה החיובית לכאורה כלפי הערבים לבין ההתנגדות העזה שהפגינה כלפי נשיא מצרים ומדיניותו בעולם הערבי. בשורה של מאמרים שהתפרסמו בעיתונות האיראנית במהלך שנות ה-60 הודגש כי עבד אל-נאצר והעמים הערביים הם שני דברים שונים ונפרדים, וכי הביקורת מצד איראן מכוונת רק כלפי מדיניותו של נשיא מצרים ואינה נובעת מעוינות בסיסית כלפי הערבים. כך למשל הדגיש היומון 'אטלאעאת' במאמר שהתפרסם ביוני 1963 תחת הכותרת: "איראן והעמים הערביים", כי על פי התפיסה האסלאמית אין כל הבדל בין מי שנושא תואר 'סיד', כלומר צאצא של הנביא מוחמד, לבין חָבְשִׁי שחור. כולם נחשבים אחים ושווים, ואין הבדל בין ערבים לבין פרסים. בניגוד לתפיסה זו ניסה נשיא מצרים לעורר מלחמת אחים, להשיג עליונות על פני יתר העמים המוסלמים ולהצית מדי יום אש במקום אחר בעולם המוסלמי. היומון אטלאעאת גרס כי יש להבחין בין עבד אל-נאצר לבין עמי ערב, וכי בעניין זה שוררת אחדות דעים בין איראן לבין הערבים.⁶³

זהות אסלאמית ופרטיקולריות שיעית במדיניות כלפי העולם הערבי

חרף שאיפתו של המשטר הפהלוי לחזק את הזהות הלאומית-איראנית החילונית במידה רבה, לא יכלה איראן להתעלם מן הזהות האסלאמית המשותפת לאיראנים ולערבים במסגרת מאמציה להגברת השפעתה בעולם הערבי והמוסלמי. לפיכך היא עשתה שימוש תכוף באסלאם כדי להבליט את המכנה התרבותי-דתי המשותף בינה לבין הערבים והמוסלמים, תוך שהיא מבחינה בין אסלאם בפרשנותו האיראנית, המבטאת שאיפה לשלום ולאחווה, לבין אסלאם בפרשנות שניתנה לו לטענתה על ידי עבד אל-נאצר, המבטאת הסתה ושפיכות דמים. הבחנה זו באה לידי ביטוי בנאום שנשא השאה בדצמבר 1964, שבמהלכו אמר מוחמד רזא פהלוי כי קיימים שני סוגים של אסלאם: זה שמיוצג על ידי איראן וזה שמיוצג על ידי מצרים. ממשלת מצרים השקיעה בתימן מיליון דולר מדי יום לצורך ביצוע טבח של

62 מאיר עזרי, **מי בכנס מכל עמו** (אור יהודה: הד ארצי, 2001), עמ' 175.

63 "איראן ומלל ערב" [איראן והעמים הערבים], **אטלאעאת**, 22 ביוני 1963.

מוסלמים חפים מפשע, שלחה בחשאי נשק לקפריסין כדי לטבוח בטורקים המוסלמים בצפון המדינה, השקיעה 130 מיליון לירות מצריות בשנה עבור הצטיידות הצבא המצרי, הוציאה 100 מיליון לירות מצריות בשנה על מחקר טילים ומטוסי קרב, רכשה נשק בשני מיליארד דולר בשנה והוציאה 60 מיליון לירות מצריות על רשתות ריגול בעולם כדי ליצור פילוג בקרב המוסלמים ולהסיתם להרוג זה את זה.⁶⁴

בחירתה לעמדת הנהגה בעולם הערבי והמוסלמי לא הסתפקה איראן בהדגשת המרכיב האסלאמי בזהותה הלאומית ובשימוש באסלאם כקלף לנגח את עבד אל-נאצר ומדיניותו, אלא אף נקטה מספר יוזמות להגברת שיתוף הפעולה בין המדינות האסלאמיות, שנועדו לבצר את מעמדה האזורי ולאזן את מגמות האיחוד הערבי בהובלת נשיא מצרים. במאי 1962 ביקר ראש הממשלה עלי אמיני בוועידה הפאן-אסלאמית בערב הסעודית. במהלך שהותו במכה פעל אמיני לקרב בין אנשי דת שיעים וסונים והזמין את מנהיגי הדת, בהם חאג' אמין אל-חוסייני, לקונגרס אסלאמי בטהראן בסוף יוני.⁶⁵ במחצית שנות ה-60 הצטרפה איראן למאמציה של ערב הסעודית לקידום יוזמת "הברית האסלאמית". על אף תמיכתה לכאורה של איראן ביוזמות לאחדות מוסלמית, ניכר בבירור כי אלה נועדו בראש ובראשונה לשרת את האינטרס האיראני לבלום את השפעתו של עבד אל-נאצר בעולם הערבי. בפגישות פרטיות הדגישו בכירים איראנים כי תמיכתם ביוזמת הברית האסלאמית לא נועדה להביא לכינונו בפועל של גוש אסלאמי. בשיחה עם איש משרד החוץ הישראלי מרדכי גזית אמר ראש הממשלה אמיר-עבאס הוידא כי חלף הזמן שבו הקימו מדינות בריתות על בסיס דתי. כינוס ועידה אסלאמית, לעומת זאת, היה בבחינת צעד חיובי, כיוון שאם יגיע עבד אל-נאצר לוועידה כזו הוא ימצא עצמו במיעוט.⁶⁶

אם בקשריה עם מדינות ערב והאסלאם הדגישה איראן את המרכיב הכלל-אסלאמי בזהותה וקראה לאחוה מוסלמית, הרי בקשריה עם מדינות ערב שבהן קיים ריכוז גדול של מוסלמים שיעים הבליטה איראן את המרכיב השיעי בזהותה. הדבר ניכר הן בפעילותה מול השיעים בלבנון והן במדיניותה כלפי אנשי הדת השיעים בעיראק. השאה היה נחוש להגביר את הזדהותה של האוכלוסייה הלבנונית עם איראן כדי להחליש את המגמות

64 רדיו טהראן, 2 בדצמבר 1964, Foreign Broadcast Information Service – Daily Report: Middle East, Africa and West Europe, 1961-1967.

65 ארכיון המדינה, חצ/3434/9 (איראן – יחסים מדיניים עם ארצות ערב), טהראן למשרד החוץ, 21 מאי 1962.

66 ארכיון המדינה, חצ/443/15 (הברית האיסלמית), גזית לתורג'מן, 6 במארס 1966.

הרדיקליות, ולשם כך ביקש להסתייע גם בזיקה המיוחדת הקיימת בין איראן השיעית לבין המיעוט השיעי בלבנון. בשנות ה־60 העריך השאה שהקהילה השיעית בלבנון עברה שינויים שממשלת איראן יכולה לנצלם לטובתה.⁶⁷ במסגרת "התוכנית הירוקה" שהפעיל הסאוואכ בלבנון לבלימת ההשפעה הנאצריסטית הקציבה ממשלת איראן סכום של 330 אלף דולר בשנה עבור הקהילה השיעית בלבנון. ראש תחנת הסאוואכ בביירות חמיד נאצרי הקציב כ־80 אחוזים מהכספים לבתי ספר שיעיים בלבנון, והיתר ניתן לאנשי דת לבנונים במזמן או בסחורות.⁶⁸

בשנות ה־60 כוננה איראן את קשריה הראשונים עם איש הדת השיעי מוסא אל־צדר, שהפך עד מהרה למנהיגם של השיעים בלבנון. איראן ביקשה לנצל את אל־צדר כדי לרתום את השיעים לשירות האינטרסים שלה ולהרחיב את השפעתה בלבנון. במהלך שנות ה־60 שמר אל־צדר על קשרים עם הסאוואכ. הוא נפגש אחת לשבוע לערך עם מוג'טבא פשאאי', שהוצב בנובמבר 1960 כראש שלוחת הסאוואכ בביירות. פשאאי' סייע לו בכל הקשור למגעים עם האליטה הפוליטית הלבנונית, שלא הייתה לו גישה ישירה אליה. בשנת 1962 הוצע לאל־צדר סיוע כספי מצד איראן, אך הוא דחה יוזמה זו והציע שאיראן תסייע לשיעים בלבנון באמצעות שליחת מורים, סיוע לבתי ספר והקמת בתי חולים.⁶⁹ לאחר ההתקוממות באיראן ב־1963 בעקבות הנהגת רפורמות "המהפכה הלבנה" על ידי השאה פרץ עימות בין שלטונות איראן לאל־צדר, שמתח ביקורת על דיכוי המחאות על ידי המשטר האיראני.⁷⁰ עם זאת, על אף ביקורתו הנמשכת כלפי מדיניות המשטר המלוכני המשיך אל־צדר לשמור על קשריו עם פקידי איראנים בביירות.⁷¹ בקרב אנשי השאה רווחה הדעה כי היתרונות שניתן להפיק מאל־צדר כמנוף השפעה וכמקור למידע על המתרחש בלבנון ובעולם הערבי מצדיקים את המשך התמיכה בו.⁷² במחצית השנייה של שנות ה־60 אף פעלה איראן מאחורי הקלעים כדי לסייע לאל־צדר בהקמת המועצה השיעית העליונה, שנועדה לתת ביטוי ארגוני לעדה השיעית, לדאוג לאינטרסים שלה ולייצגה בתביעותיה מול הממשל הלבנוני.⁷³

67 Samii, "The Security Relationship", p. 168.

68 שם, עמ' 169.

69 שם, עמ' 173.

70 H.E. Chehabi & Majid Tafreshi, "Musa Sadr and Iran", in: Chehabi, *Distant Relations: Iran and Lebanon in the Last 500 Years* (London: I.B.Tauris, 2006) p. 154.

71 שם, עמ' 155.

72 שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון**, עמ' 32.

73 שם, עמ' 21-22.

באפריל 1968 נעצר בביירות הגנרל תימור בח'ת'אר, ראש הסאוואכ הראשון, שהודח שבע שנים קודם לכן בעקבות חילוקי דעות בינו לבין ראש הממשלה עלי אמ'ני והתנגדות לריכוז סמכויות יתר בידי השאה. ברשותו נמצאו כלי נשק וכרוזים בפרסית, שקראו להתנגדות לשאה. היחלצותו של מוסא אל-צדר להגן על בח'ת'אר ולמנוע את הסגרתו לאיראן עוררה בראשית שנות ה-70 יכוח נוקב באיראן באשר לדרך הפעולה שעליה לנקוט כלפיו. רוכן אל-דין אשתיאני, שהוצב בספטמבר 1971 כשגריר איראן בביירות, היה מליץ יושר של אל-צדר בטהראן וגרס כי הוא נותר בסופו של דבר נכס עבור המדיניות האיראנית בלבנון. עם עזיבתו באפריל 1973 נחתם פרק במערכת היחסים הדו-ערכית שהתקיימה בין איראן לאל-צדר.⁷⁴ עשורים לאחר מכן תמצא איראן את עצמה בדילמה דומה בנוגע לזיקתו של קרוב משפחתו מוקתדא אל-צדר לרפובליקה האסלאמית.

הקשרים בין איראן לשיעים בלבנון נמשכו, עם זאת, גם לאחר עזיבתו של אשתיאני. מחליפו של אשתיאני, מנצור קדר, עודד את מקורבי השאה לחפש נתיבים אל בכיר אנשי הדת השיעים באיראן איתאללה כאזם שריעתמדארי, שישב בקום, על מנת שיגביר את מעורבותו בלבנון. בקיץ 1977 שיגר שריעתמדארי שני שליחים, שיח' זיאד פרחאט ושיח' מוחמד מוע'ניה, שניהם ממוצא לבנוני, אל שיח' סולימאן אלי-חפופי, המופתי של בעלבכ. השליחים סיירו באזור, עמדו על מצבם העגום של השיעים והעבירו לאל-חפופי סיוע כספי נדיב. השליחים המשיכו לביירות ונפגשו עם כאמל אל-אסעד, שנחשב לאחד מיריביו של מוסא אל-צדר וזכה אף הוא למענק מכספי החלוקה האיראנים. בעל ברית נוסף בלבנון מצא קדר באיתאללה סיד חסן מהדי שיראזי, איש דת איראני שהגיע ללבנון בראשית שנות ה-70 וביקש להציג עצמו כחלופה למוסא אל-צדר בהתמודדות על הנהגת העדה השיעית.⁷⁵ גם בעיראק שאפה איראן לחזק את קשריה עם הקהילה השיעית ועם בכירי אנשי הדת השיעים, כחלק ממאמציה לבלום את השפעתם הגוברת של הנאצריזם ושל הרדיקליות הערבית. קשריה עם ראשי הממסד הדתי השיעי בעיראק נועדו גם לחזקם על חשבון בכירי אנשי הדת באיראן, במסגרת מאמציו של השלטון הפהלוי להחליש את הממסד הדתי בארצו. כבר לאחר מהפכת 1958 בעיראק הדגיש שר החוץ עלי אצער' חכמת כי על המשטר העיראקי החדש להכיר במעמדה המיוחד של איראן בעיראק. הוא ציין כי יותר

74 שפירא, **חזבאללה בין איראן ולבנון**, עמ' 37.

75 שם, עמ' 49-50.

מ־60 אחוזים מהעיראקים הם שיעים וכי המקומות הקדושים לשיעה נמצאים בעיראק, ולפיכך זו אינה יכולה להתנתק מאיראן.⁷⁶

במחצית שנות ה־60 הרחיבה איראן במידה ניכרת את פעילותה בקרב הקהילה השיעית בעיראק. בשיחה עם עיתונאי אמריקאי בטהראן השאח אף העלה אפשרות לעורר התקוממות שיעית בעיראק, על מנת לבלום את ההשפעה המצרית הגוברת במדינה זו.⁷⁷ מי שהוביל את הפעילות האיראנית מול השיעים בעיראק בתקופה זו היה שגריר איראן בבגדאד מהדי פיראסתה. בשיחה עם מאיר עזרי ציין השגריר כי הוא ראה את משימתו הראשונה בשיפור הקשרים עם המנהיג השיעי הבכיר איתאללה מחמד באקר אל־חכים, לאחר שזה הסתכסך עם השאח בעקבות רפורמות המהפכה הלבנה. באחת מפגישותיו עם אל־חכים קבל השגריר על עמדתו הפרו־נאצריסטית לכאורה של איש הדת השיעי הבכיר, וטען כי אל לו לנטוש את חסידיו ומאמיניו ולתמוך ברודן המצרי.⁷⁸

בסיכומו של דבר, בדומה לרפובליקה האסלאמית חתרה גם איראן הפהלוי למעמד של השפעה באזור, ופעלה בהתאם. בדומה לרפובליקה האסלאמית שילב גם המשטר המלוכני בין אינטרסים פוליטיים־לאומיים לשיקולים תרבותיים ואידאולוגיים, ובדומה לרפובליקה האסלאמית עשתה גם איראן הפהלוי שימוש במרכיבים שונים בזהות הלאומית האיראנית כדי לבצר את מעמדה באזור: היא הדגישה את זהותה השיעית בקשריה עם ההנהגות השיעיות בעיראק ובלבנון, את זהותה הכלל־אסלאמית בקשריה עם מדינות ערב הסוניות ואת זהותה התרבותית־לשונית האיראנית בקשריה עם מדינות הקרובות אליה מבחינה תרבותית, כדוגמת אפגניסטן. נראה אפוא שלא רק המתח בין איראן למדינות ערב נותר בעינו מאז שנות ה־50, אלא גם מאפיינים בסיסיים במדיניותה האזורית של איראן. חרף הבדלים באידיאולוגיה ובמדיניות בין המשטר הפהלוי למשטר האסלאמי, ניכרים גם קווי המשכיות במדיניות האיראנית המשקפים אינטרסים לאומיים בסיסיים. כפי שהראתה איראן טבטבא'י במחקרה, המהפכה האסלאמית חוללה אומנם שינוי יסודי במרקם החברתי והמוסדי באיראן והביאה לשילובם של יסודות דתיים בכלל תחומי המדיניות האיראנית, אולם היא לא חוללה שינויים תפיסתיים מהותיים ביחס לסוגיות של ביטחון לאומי ומדיניות הגנה. המהפכנים האיראנים נשענו לעיתים קרובות על ההיסטוריה של ארצם כדי לשרטט

76 רדיו טהראן, 17 באוגוסט 1958, BBC Summary of World Broadcasts, Part IV.

77 National Archives, ג'דה למחלקת המדינה, 8 באוקטובר 1964, Box 15-1 IRAN, POL NA/RG 59, 2332.

78 ארכיון המדינה, חצ/7154/15 – הנציגות בטהרן – תעודות בודדות, עזרי למשרד החוץ, 10 במאי 1965.

את קווי המתאר של חשיבתם האסטרטגית. יתר על כן, המהפכה האסלאמית ומלחמת איראן-עיראק שבאה בעקבותיה אף חיזקו תפיסות טרום-מהפכניות ביחס לחשיבה ביטחונית. הדבר הביא לאימוץ תפיסת עולם שהייתה קרובה לזו של תקופות שקדמו למהפכה הרבה יותר ממה המהפכנים ציפו או קיוו להשיג. במובן זה המהפכה אינה מייצגת שבר בסיסי בהיסטוריה, בזהות ובחשיבה הביטחונית של איראן.⁷⁹

Ariane M. Tabatabai, *No Conquest, No Defeat: Iran's National Security Strategy* (Oxford, 79 2020), pp. 4-5.

